

ІСТОРІОГРАФІЯ КЛАСИФІКАЦІЙ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ФОРМ З ПІДГОТОВКИ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ В УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

А. Селецький

кандидат історичних наук, завідувач лабораторії професійного навчання на виробництві Інституту професійно-технічної освіти НАПН України

У статті проаналізовано різні класифікації організаційно-педагогічних форм, у яких здійснювалася підготовка робітничих кадрів в Україні у період набуття професійною освітою і навчанням рис системного характеру в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. Зроблено деякі уточнення до визначення спільних ознак, що поклалися в основу окремих класифікацій, характеристики та принципів систематизації закладів освіти з підготовки кваліфікованих робітників.

Ключові слова: професійна підготовка робітничих кадрів, заклади освіти з професійної підготовки, система професійної освіти і навчання, класифікація, систематизація, історико-педагогічне дослідження.

Проблема акумуляції, систематизації та відтворення виробничого досвіду виникла у свідомого людського співтовариства разом з необхідністю освоєння навколишнього світу у боротьбі за своє існування. Розв'язуючи це завдання суспільство відчуло нагальну потребу в людях, які, завдяки власному природному хисту та здібностям, перетворилися у своєрідних носіїв певних секретів трудової майстерності, опанували ремісничий досвід попередників. Згодом людство дійшло висновку про необхідність спеціальної фахової освіти, яка повинна передувати здійсненню безпосередніх виробничих функцій. Наступним шаблоном опанування суспільних економічних потреб стало свідоме переконання у перевагах системної організації професійної підготовки та передачі робітничого досвіду нащадкам.

Суспільні поділи праці, поява суспільних класів, вдосконалення організації господарської діяльності та зростання особистих і колективних потреб значно розширювали спектр та висували нові вимоги

до споживчих властивостей, якості товарів та послуг. Нарешті світова спільнота дісталася розуміння того, що однією з найсуттєвіших умов її подальшого прогресу є ретельне, системне, неупереджене вивчення й осмислення міжнародного досвіду функціонування систем професійної освіти і навчання кваліфікованих робітників з метою цілеспрямованого впливу на характер, напрям і самий зміст свого економічного і соціального розвитку.

Перші документально підтверджені спроби системного підходу до організації професійної підготовки робітничих кадрів сягають доби Київської Русі, коли Ярославом Мудрим було засновано школу перекладачів і переписувачів. Поодинокі кроки з організованого навчання ремісництву було зроблено за часів українського середньовіччя у ХІІ—ХУІІІ ст., за умов існування досить розвиненої системи індивідуального учнівства. Однак ці намагання, суттєво обмежені цеховою організацією праці, за конкретно-історичних обставин свого часу, звісно, не могли набути державного визнання та масового поширення.

Певного прориву в системній організації підготовки робітників, обумовленого стрімким розвитком продуктивних сил та подальшим розвитком суспільства, було досягнуто в епоху Петра I, коли економічні, військові та геополітичні потреби зніщували виникнення перших технічних, пушкарських та інших шкіл як зародкових організаційно-педагогічних форм професійної освіти і навчання.

Ці традиції, дещо загальмовані потрясіннями і перипетіями козацької доби, набули подальшого розвитку на українських землях, що входили до складу Російської імперії у період нового часу шляхом запровадження у навчальну практику шкіл утилітарних знань з хліборобства, садівництва та ремісництва, а також безпосереднього відкриття громадськими установами спеціальних ремісничих шкіл та ремісничих шкільних відділів.

Перша з відомих сучасній науці ремісничих шкіл на українських теренах почала працювати у травні 1804 р. у Чернігові для задоволення потреб поміщицького господарств і міських установ Києва, Чернігова і Полтави. Подібні ремісничі училища відкривалися також в інших містах України. Документи свідчать, що на початку XIX ст. деяких випускників приходських училищ після закінчення курсу навчання направляли на Київщину до Межиріцької школи та Гиригоріцької ферми для практичного ознайомлення із удосконаленими способами ведення сільського господарства.

Проте майже до кінця XIX ст. цілеспрямована організація професійної освіти і навчання населення імперії не входила до кола опіки державних інституцій. Сучасна історико-педагогічна наука має всього декілька документально підтверджених фактів створення зразкових господарств та ферм, запроваджених для ознайомлення всіх охочих селян з передовими на той час технологіями господарювання, що яскраво демонструє впливи незрілого соціально-економічного устрою того часу, коли потреби професійного навчання у сільськогосподарській галузі ще міцно гальмувалися феодально-кріпосницьким принципом відносин та патріархально-

архаїчними домінантами у життєдіяльності українського села.

Вкрай нерозвиненою та позбавленою уваги держави аж до кінця XIX ст. залишалася професійна підготовка робітничих кадрів для промислового виробництва. Наприклад, тільки наприкінці 60-х рр. приватні особи і громадські утворення отримали дозвіл на відкриття після складного тристороннього погодження курсів та шкіл технічного спрямування. Так у 1873 р. було відкрито школу штейгерів (майстрів рудних робіт) у Лисичанську, в 1878 р. – гірниче училище в Горлівці; у 1880 р. – портову ремісничу школу в Миколаєві. Однак, за авторитетним свідченням сучасника тих подій, визнаного дослідника І. Максина, навіть наприкінці 80-х рр. у цілій Імперії існувало всього 2-3 технічних училища та близько 90 погано організованих ремісничих шкіл.

Попри все розвиток капіталістичних відносин в Україні як складовій Російської імперії, падіння кріпосного права у 1861 р. та наслідки буржуазного реформування 60-70-х рр. XIX ст. сприяли формуванню нестанової приватної власності на землю і створенню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, ринкових відносин, становлення громадянського суспільства. Масштаби і характер перетворень, викликавши нечуване зростання великої машинної індустрії, розвиток нових промислових районів, істотні зміни в соціальній структурі тогочасної України, а особливо, вивільнення величезної кількості селян та формування промислового пролетаріату, потребували державницького підходу до забезпечення промислово-індустріальних потреб суспільства у робітничих кадрах, підготовлених відповідно до вимог тогочасного технічного прогресу. Стабільне продукування таких кадрів у необхідній кількості та номенклатурі могла забезпечити тільки системна професійна підготовка робітників з відповідною організацією, структурою та нормативно-правовим забезпеченням своєї діяльності.

Таким чином, розширення простору для розвитку капіталістичної індустріалізації на українських землях у складі царської Росії, незважаючи на збереження значних пережитків кріпосництва, сприяло

формуванню соціально-економічних чинників, які зумовили необхідність прискореної креації системи професійної підготовки робітників.

Новий період в розвитку імперії позначився здійсненням конкретних заходів у цьому напрямі. У лютому 1871 р. було прийнято «Проект загального нормального плану промислової освіти в Росії» - перший нормативний документ, що регламентував діяльність закладів нижчої професійної освіти; у 1878 р. існуючі професійні навчальні заклади різних типів було підпорядковано Міністерству фінансів Російської імперії; у квітні 1881 р. всі технічні навчальні заклади було передано міністерству народної освіти; у березні 1888 р. Державною Радою Росії затверджено «Основні положення про промислові училища» та організовано системну роботу із створення мережі професійних навчальних закладів.

Промисловий переворот, у стрімкому вирі якого опинилася аграрна Україна, характеризувався насамперед зростанням капіталізації сільського господарства, невинним витісненням великою машинною індустрією дрібного виробництва і мануфактури, швидким вдосконаленням техніки, виникненням значного резерву робочої сили, формуванням і стрімким зростанням нового класу – пролетаріату, соціальний статус якого закріплювався у спадок, що нагально потребувало державного забезпечення нових робітників професійним навчанням. Старий мануфактурний або сезонний некваліфікований робітник, тісно пов'язаний з дрібною власністю, замінювався спадковим пролетарем, для якого єдиним джерелом існування ставав продаж власної робочої сили. Можливості професійної освіти і навчання якісно поліпшували матеріальні переваги такого продажу та підвищували конкурентоспроможність працівника на ринку праці.

Разом з розширенням мережі та вдосконаленням закладів освіти, які займалися професійною підготовкою робітничих кадрів, з'являлися спроби наукового осмислення та систематизації існуючих науково-педагогічних форм здобуття професійної освіти і навчання. Такі матеріали містилися у офіційних нормативно-

установчих документах та статистичних матеріалах Російської імперії доби підступів до набуття професійною підготовкою робітників системного характеру.

Прикладом можуть слугувати видані друком 1895 р. у Санкт-Петербурзі «Збірники матеріалів з технічної і професійної освіти». У вміщених до них документах Міністерства народної освіти Росії визначалися діючі типи закладів освіти, в яких здійснювалася підготовка робітничих кадрів: 1. Нижчі технічні та ремісничі навчальні заклади нормального типу; 2. Нижчі технічні та ремісничі навчальні заклади, що функціонували на основі особливих статутів; 3. Ремісничі класи при початкових, однокласних і двокласних сільських, повітових і міських (за Положенням 1872 р.) училищах, класи ручної праці та морехідні класи.

Один із перших дослідників системи професійної освіти М. Вессель до основних типів закладів нижчої професійної освіти відносив початкові школи, де робітники отримували «першу грамотність», вечірні, недільні і святкові школи та ремісничі майстерні [3, с. 254-290].

Детальний опис закладів для підготовки робітничих кадрів здійснено сучасником тих подій І. Максіним. Зкладами нижчої професійної освіти вчений вважав нижчі технічні училища. Нижчі трикласні технічні училища «нормального» типу, серед них: 1) такі, що існували окремо, 2) об'єднані з загальноосвітніми школами, 3) об'єднані з середніми технічними училищами, 4) об'єднані з нижчими ремісничими школами; ремісничі навчальні заклади: 1) ремісничі технічні училища (нормального) типу, 2) школи ремісничих учнів, 3) нижчі ремісничі школи, 4) ремісничі училища, що функціонували на основі окремих статутів із трирічним, чотирирічним та п'ятирічним термінами навчання. Ремісничі класи та відділення ручної праці, сільськогосподарські відділення та класи: 1) при нижчих загальноосвітніх навчальних закладах (міських училищах, двокласних і однокласних початкових школах), а також при учительських інститутах, семінаріях і школах, 2) курси професійних знань для дорослих. Жіночі професійні навчальні заклади: 1) спеціальні

ремісничі навчальні заклади, 2) навчальні заклади, де ремісниче навчання поєднувалось із загальноосвітніми навчальними курсами. [10, с. 36-37].

Однобічними та дещо поверховим з відомих причин були спроби висвітлення структури навчальних закладів, де готували робітників у дослідників історії професійно-технічної освіти радянських часів. Так, А. Веселов у своїй відомій праці «Професійно-технічна освіта в СРСР: Нариси з історії середньої та нижчої профтехосвіти», що вийшла друком 1961 р., усі заклади для підготовки робітничих кадрів у царській Росії об'єднав у дві групи: «нижчі технічні школи та училища, в яких готували молодший технічний персонал, майстрів, механіків, машиністів і т.д.; до них належали нижчі технічні, залізничні, гірничі, морехідні училища, художньо-промислові школи і ряд технічних шкіл, які мали індивідуальні статuti; ремісничі школи та училища, що готували кваліфікованих робітників, ремісників і кустарів; до цієї групи належали ремісничі училища, школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі школи, ремісничі учбові майстерні й ремісничі заклади із особливими статутами» [2, с. 79].

У 1972 р. радянський дослідник В.Кізченко, характеризуючи заклади для підготовки робітничих кадрів в Україні напередодні революції 1905-1907 рр., зазначав, що умовно всі нижчі професійно-технічні учбові заклади можна поділити на дві групи: 1) нижчі ремісничі училища та школи, які займалися підготовкою кваліфікованих робітників і ремісників. Це - ремісничі училища, нижчі ремісничі школи, школи ремісничих учнів, ремісничі учбові майстерні; 2) нижчі технічні училища, які готували нижчий технічний персонал - майстрів, механіків, машиністів, десятників тощо. До них відносяться нижчі технічні, залізничні, гірничі та інші училища, які діяли на основі типових та індивідуальних статутів. Усі ці навчальні заклади призначалися для професійної освіти чоловіків [7, с. 40-47]. Далі цей автор з невідомий причин наводить хибний висновок про те, що нібито жіночої професійної освіти в Росії в кінці XIX - на початку XX ст. фактично не існувало.

Сучасний стан вивчення проблеми свідчить, що жодна з наведених класифікацій не відтворює справжньої картини щодо мережі закладів освіти, де готували кваліфікованих робітників для промислового та сільськогосподарського виробництва.

Розглянемо структуру тогочасних нижчих училищ. Ці заклади освіти створювались відповідно до прийнятих 7 березня 1888 р. «Основних положень про промислові училища», та готували інтегрованих спеціалістів, які поєднували в собі професійні знання та вміння робітника і «нижчого техника». Аналіз «Основних положень про промислові училища» дозволяє виділити з цих закладів освіти дві усталені групи: училища «нормального типу», які діяли на підставі «Статуту нижчих технічних училищ», затвердженого 27 вересня 1889 р., та училища, в основу діяльності яких було покладено індивідуальні, або, користуючись тодішньою назвою, особливі статuti.

Училищ «нормального типу» у загальній кількості закладів нижчої професійної освіти було небагато. Наприклад, за даними тогочасного дослідника нижчої і середньої професійної освіти М.Рудольфа станом на початок XX ст. в Російській імперії функціонувало всього 20 нижчих професійних училищ Міністерства народної освіти [22, с.3]. На основі вивчення архівних матеріалів у наші часи І.Лікарчук уточнює ці дані стосовно України, стверджуючи, що у зазначений період тут працювало лише 2 нижчих технічних училища «нормального» типу - Маріупольське (Запорізька губ.) та Ніжинське із сільськогосподарським та слюсарно-механічним відділеннями (Чернігівська губ.) [9, с. 86].

Набагато більше було закладів освіти, які діяли на підставі індивідуальних статутів і за характером та спрямуванням своєї діяльності відносилися до нижчих технічних училищ. Насамперед йдеться про залізничні технічні училища, які готували «другорядних техніків для залізничної служби» [7, с. 50]. За підрахунками І Лікарчука, в досліджуваній період на території України їх було 9: Харківське, Одеське, Київське, Кременчуцьке, Донецьке (Луганське), Конотопське, Миколаївське, Севастопольське, Катеринославське [9, с. 86]. Підставою для

віднесення цих закладів освіти до нижчих технічних училищ є тотожність їхніх навчальних планів, термінів навчання та рівнів кваліфікації випускників. Привертає увагу досить висока результативність роботи залізничних нижчих технічних училищ. За висновками В.Кізченка, наприкінці XIX ст. на Південно-Західній залізниці спеціалісти служби тяги складали 72 відсотки усіх працівників з нижчою технічною освітою. Причому жодна галузь промисловості в Україні не мала такої великої кількості спеціалістів не лише з нижчою технічною, а й з будь-якою професійною освітою. [7, с. 53-54].

Порівняльний аналіз навчальних планів до групи нижчих технічних училищ дозволяє віднести й інші заклади освіти, що діяли на основі індивідуальних статутів. Серед них Лисичанська штейгерська школа (Донецька губ.), Горлівське гірниче училище С.С. Полякова (Донецька губ.), Смілянські технічні класи цукроваріння, Одеська школа борошномелів, Київська художньо-ремісничка майстерня друкарської справи і Одеська та Київська школи десятників будівельної справи. [9, с. 87].

Наведені в «Основних положеннях про промислові училища», «інтегровані навчальні заклади» з підготовки робітників також відносяться до категорії нижчих технічних училищ. Такі заклади створювалися при кожному з трьох типів закладів професійної освіти (середніх, нижчих та ремісничих). У них могли навчатися групи учнів, які отримували інший від основного рівень кваліфікації з тієї чи іншої спеціальності. Курс навчання в інтегрованих закладах не перевищував звичайної тривалості курсу навчання в обох училищах. Наприкінці XIX ст. в Україні діяло одне таке училище - Клинцівське середнє семикласне технічне училище із нижчою ремісничою при ньому школою (Київська губ.). [Там само].

До категорії нижчих училищ слід відносити нижчі сільськогосподарські училища, що функціонували в Україні на початку XX ст. Діяльність таких закладів освіти було передбачено затвердженням у 1904 р. «Положенням про сільськогосподарську освіту». Головним завданням нижчих сільськогосподарських училищ була

підготовка до практичної сільськогосподарської діяльності на відміну від сільськогосподарських шкіл, що готували «умілих виконавців у сільськогосподарській галузі». [28, с. 1969]. Нижчі сільськогосподарські училища варто розділити на «інтегральні», де здійснювалася підготовка спеціалістів із загальних питань сільськогосподарського виробництва та спеціальні нижчі сільськогосподарські училища, в яких готували фахівців для певних галузей сільськогосподарського виробництва. Сільськогосподарські училища відрізнялися від технічних лише змістом навчальних дисциплін та аграрною специфікою побудови навчального процесу.

Отже, до закладів освіти, в яких здійснювалася підготовка робітничих кадрів, також слід відносити нижчі технічні училища інтегрального типу, залізничні училища, інтегровані заклади освіти, а також нижчі сільськогосподарські училища.

До складу організаційно-педагогічних форм нижчої професійної освіти того часу належали й ремісничі навчальні заклади. Так, за звітами попечителів Київського учбового округу, загальна кількість таких закладів збільшилася з 2 у 1887 р. до 18 станом на кінець 1912 р. Всього ж, на думку С. Сірополка, в Україні на початок 1917 р. діяло 225 ремісничих навчальних закладів різного типу. [29, с. 144].

Певний науковий інтерес становить класифікація ремісничих навчальних закладів, зроблена І.Максимум у 1908 р. У своїй праці «Основоположення промислової освіти в їх застосуванні до життя» вчений визначає 4 типи таких закладів [10, с. 36-37], зокрема: ремісничі технічні училища (нормального типу), школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі школи, ремісничі училища, що функціонували на підставі окремих статутів з трирічним, чотирирічним та п'ятирічним термінами навчання.

Однак наведений перелік згодом був уточнений. Адже в основу діяльності ремісничих училищ «нормального» типу було покладено затверджений у 1889 р. «Статут ремісничих училищ». На початку XX ст. в Україні серед відомих нині працював лише один такий заклад - Гнідинське ремісниче училище, метою якого була підготовка

ремесників з виготовлення і ремонту землеробських знарядь та інших предметів селянського і невеликого поміщицького господарства. Ремісничих училищ, що діяли на основі індивідуальних, або «особливих» статутів, на початку 1893 р. за даними Міністерства народної освіти, налічувалось 18.

Нижчі комерційні заклади освіти також цілком обґрунтовано є різновидом ремісничих училищ. Вони створювалися на підставі затвердженого 25 червня 1896 р. «Положення про комерційні училища». Головною метою цих закладів освіти було: «повідомлення особам будь-якого віку, не молодше дванадцяти років, початкових комерційних знань, що необхідні в торгівельній справі». [там само, с. 285].

Слід зазначити, що процес відкриття державних ремісничих училищ, які діяли в Україні, на рубежі віків дещо призупинився. Це було викликано, очевидно тим, що створення та утримання цих закладів вимагало значних коштів і уряд, намагаючись задовольнити зростаючі потреби промислового та сільськогосподарського виробництва, шукав інших форм організації ремісничої підготовки учнів. Ними стали нижчі ремісничі школи та школи ремісничих учнів.

Школи ремісничих учнів почали створюватися після прийняття в грудні 1893 р. Закону «Про школи ремісничих учнів». Як зазначалось у ньому, школи ремісничих учнів засновуються для повідомлення учням, які там навчаються, знань і вмінь, необхідних для успішного після закінчення школи вивчення будь-якого ремесла у приватного майстра. У цих школах вивчаються практично початкові прийоми будь-якого ремесла, а в разі потреби, залежно від місцевих умов, і спеціальні прийоми з тих чи інших галузей якогось ремесла. Ці заклади освіти здійснювали допрофесійну підготовку майбутніх ремісників, які після закінчення навчання продовжували ґрунтовно вивчати ремесло у приватного майстра. В Україні у зазначений період таких закладів було лише три: Ананіївська школа ремісничих учнів - у Херсонській та Одеська і Бердичівська школи у Київській губ.

Нижчі ремісничі школи почали виникати ще у 60 - 80-х рр. XIX ст. Це

Миколаївська (1863 р.) та Севастопольська (1866 р.) ремісничі школи Російського товариства пароплавства і торгівлі, Старокримська реміснича школа у Феодосії (1880 р.), Новомаяцька земська реміснича школа у Таврійській губернії (1883 р.) та низка інших. 24 квітня 1895 р. Державна Рада Росії ухвалила рішення «Про нижчі ремісничі школи та про затвердження штату зазначених шкіл». Затвердження статутів та навчальних планів цих шкіл було покладено на міністра народної освіти за узгодженням з міністрами внутрішніх справ, фінансів, землеробства і державного майна. Метою діяльності таких закладів було «практичне навчання різного роду ремеслам і повідомлення знань та умінь, що необхідні для усвідомленої у цих ремеслах роботи». Від шкіл ремісничих учнів вони відрізнялися тим, що давали своїм випускникам певний рівень кваліфікації. Всього в Україні, за підрахунками дослідників, у 1902 р. існувало 20 нижчих ремісничих шкіл.

Особливого поширення нижчі ремісничі школи набули після затвердження в 1900 р. Статуту цих закладів. Вони досить швидко перетворилися у найбільш поширений тип закладів освіти, в яких здійснювалася підготовка робітничих кадрів для кустарного та промислового виробництва. Слід підкреслити, що ремісничі заклади освіти користувалися значною популярністю в населення та власників промислових і ремісничих підприємств. Попит на випускників цих закладів був великим, а самі училища та школи переповнені. Поширення цих закладів пояснюється тим, що, по-перше, будучи по суті непоганими навчальними майстернями з викладанням графічних мистецтв, вони були абсолютно необхідними Росії, яка мала у ті часи дуже незадовільний цеховий устрій. Однак неприпустимі відносини, що панували в середині приватних майстерень, перетворювали ремісниче учнівство на своєрідну каторжну роботу для малолітніх. По-друге, нижча реміснича школа як більш дешева порівняно з іншими типами ремісничих училищ, могла бути відкритою у селищах та містечках з метою поширення ремісничих знань серед селян, особливо там, де були розвинені кустарні промисли. Розробивши останній варіант статуту ремісничої школи і

запропонувавши штати та орієнтовні навчальні плани і програми, міністерство народної освіти разом з тим надало цілковиту свободу у відкритті таких шкіл, керуючись місцевими умовами.

До ремісничих закладів освіти слід віднести також навчально-виховні установи, де здобували професійну підготовку дітисироти, діти з бідних сімей, діти-інваліди. На території Російської імперії існувало три ремісничих заклади освіти для таких дітей, один із яких - в Україні.

До закладів нижчої професійної освіти також віднесені сільськогосподарські заклади, створення яких в Україні розпочалося 1883 р. після затвердження «Нормального положення про нижчі сільськогосподарські школи». Метою діяльності цих шкіл було поширення в народі основних знань із необхідних для сільського господарства ремесел переважно шляхом практичних занять. Цим документом встановлювалося, що названі школи мали на меті не тільки загальне навчання сільському господарству, а й слугували поширенню знань із його окремих галузей (садівництва, городництва, бджільництва, виноробства).

Підготовка сільськогосподарських робітників дістала швидкого розвитку на початку ХХ ст. після затвердження у 1904 р. «Положення про сільськогосподарську освіту». Положенням передбачалося заснування вищих, середніх і нижчих сільськогосподарських навчальних закладів. До нижчих закладів були віднесені, крім нижчих сільськогосподарських училищ, нижчі сільськогосподарські школи та практичні сільськогосподарські школи.

Нижчі сільськогосподарські школи мали готувати умілих та обізнаних у сільськогосподарській галузі виконавців. Відповідно до положення 1904 р. вони поділялися на школи першого та другого розрядів. Головна відмінність між ними полягала в змісті навчання. У нижчих сільськогосподарських школах першого розряду вивчали загальноосвітні дисципліни аналогічні курсу двохкласних сільських училищ. У школах другого розряду цей курс був наближений до змісту підготовки у початкових народних училищах.

Дещо іншу спрямованість мали практичні сільськогосподарські школи. Як

вказувалося в «Положенні про сільськогосподарську освіту», основою навчання у практичних школах є практичні заняття, що складаються з певних сільськогосподарських та ремісничих робіт, що відповідають спеціалізації навчального закладу. Крім того, у цих школах викладаються загальноосвітні та спеціальні предмети відповідно до спеціальності, що вивчається в школі. Тривалість навчання у практичних сільськогосподарських школах встановлюється відповідно до спеціальності кожного закладу - від одного до трьох років.

До закладів нижчої сільськогосподарської освіти належать також початкові народні школи, що почали створюватися після затвердження у 1912 р. «Правил для облаштування народних і сільськогосподарських шкіл». Підставою для віднесення цього типу закладів освіти до професійних шкіл є те, що їхній навчальний план, крім інших загальноосвітніх предметів, включав основи землемірства та сільськогосподарського виробництва, а також передбачав проходження практичного навчання у господарствах батьків учнів. До таких шкіл приймали молодь 15-18 років, як правило, з дітей селян, що закінчили однокласне сільське училище. Своєрідною ознакою цих закладів було те, що класні заняття в школах відбувалися в осінньо-зимовий період, а решту часу учні працювали в господарствах, і до класів їх скликали невеликими групами на обмежений час з метою проведення своєрідної настановчої сесії.

На підставі вивчення архівних документів, описів закладів освіти, історико-педагогічних досліджень І.Лікарчуком складено перелік всіх відомих нині нижчих сільськогосподарських шкіл, що діяли на Україні у першому десятиріччі ХХ ст., який складається з 32 найменувань.

Аналіз цього переліку дає підстави для таких висновків: по-перше, нижчі сільськогосподарські школи відрізнялися між собою не лише за змістом освітньої діяльності, але й за спеціалізацією; по-друге, вони були однією з найбільш поширених форм здобуття первинної професійної освіти.

Слід звернути увагу також на те, що уряд надавав особливих пріоритетів у

фінансуванні цих закладів освіти. За даними Я.Звігальського та М.Іванова, у 1916 р. на утримання нижчих сільськогосподарських шкіл було асигновано 3331772 крб., а на утримання вищих сільськогосподарських навчальних закладів - 1267346 крб.

Певного поширення на території України у зазначений період набув ще один тип закладів нижчої професійної освіти - сільські ремісничі навчальні майстерні. Як зазначалось у «Положенні про сільські ремісничі навчальні майстерні», затвердженого Сенатом Росії у 1897 р., ці заклади мали готувати для сільського господарства робітників, досвідчених у догляді за сільськогосподарськими машинами і знаряддями, в їх ремонті, виготовленні нескладних знарядь і нескладних частин машин, а також інших предметів сільського вжитку. Сільські ремісничі навчальні майстерні створювалися досить швидкими темпами. Характерними рисами цих закладів освіти були: максимальна наближеність до потреб господарського комплексу певного регіону, значний обсяг теоретичної підготовки, відсутність вікових обмежень при прийомі на навчання.

До закладів сільськогосподарської освіти належали також лісові школи, де здійснювалася підготовка кваліфікованих робітників для потреб лісового господарства. Такі школи засновувалися, як правило, при лісництвах і за положенням про їх діяльність, прийнятим 1888 р., мали готувати лісових кондукторів (помічників лісничих).

Початкову сільськогосподарську освіту здійснювали також спеціальні навчально-виховні установи. Це були виправні притулки з навчанням сільськогосподарським професіям та дитячі сільськогосподарські притулки.

Певну кількість кваліфікованих робітників у цей час було підготовлено в ремісничих класах та відділеннях при закладах освіти різних типів, а саме: при початкових міських училищах, при початкових народних училищах, при двохкласних земських школах, при міських двохкласних училищах. Діяльність таких відділень здійснювалася відповідно до нормативних законів і положень, прийнятих на початку ХХ ст.: «Про класи ручної праці та

ремісничі відділення при початкових міських училищах» (квітень 1903 р.), «Про класи ручної праці й ремісничі відділення при початкових народних училищах» (березень 1904 р.), «Положення про ремісничі відділення» (листопад 1907 р.).

Особлива увага до цих організаційно-педагогічних форм підготовки робітників з боку уряду полягала, зокрема, у тому, що їхня спеціалізація обумовлювалася конкретними потребами господарського комплексу тієї чи іншої території, зміст навчання забезпечував підготовку робітників широкого профілю, а організація та утримання ремісничих відділень та класів вимагали значно менших коштів, ніж спеціалізовані заклади.

Ще одною ефективною формою здобуття нижчої професійної освіти були ремісничі класи при закладах освіти інших типів. На відміну від ремісничих відділень, до таких класів залучалися учні тієї ж школи, при якій вони створювалися. Заняття з ремісничої справи у них проводилися в післяурочний час. Безперечно, що в умовах гострого дефіциту кваліфікованих робітничих кадрів така форма підготовки була цілком виправданою. Вона давала змогу частково забезпечити підготовленими робітниками найпоширеніші галузі господарського комплексу держави: сільське господарство, первинну металообробку, деревообробку, кравецьку справу тощо. Про це свідчать відомості попечительств навчальних округів [16, с. 72].

З ремісничих класів виходили як достатньо кваліфіковані в галузі конкретної праці ремісники, так і напівнавчені робітники, які не могли самостійно виконувати значної частини більш або менш складних робіт із набутої спеціальності. Ремісничі класи та відділення в основному давали технічні знання та вміння, корисні в домашньому господарстві, а також можливість стати дрібним ремісником для обслуговування потреб місцевого населення.

Швидке поширення цієї форми пояснювалося тим, що ремісничі класи не вимагали додаткових витрат маючи при цьому значні кількісні можливості. Певну роль відігравали також спрощені умови відкриття класів, запровадження яких

здійснювалося без особливого дозволу міністерства народної освіти. «Відкриття ремісничих класів при початкових училищах, - звітував керівництву директор народних училищ Чернігівської губернії, - є справою дуже корисною і бажаною, особливо в густонаселених місцевостях, де розвинута промисловість і торгівля».

Непоодинокими були випадки, коли на задоволення місцевих потреб в училищах певної спеціалізації запроваджувалися непрофільні ремісничі класи.

Однак перераховані заклади нижчої професійної освіти не могли у повному обсязі задовольнити зростаючі потреби економіки в кваліфікованій робочій сили. Така ситуація сприяла виникненню в царській Росії специфічних організаційно-педагогічних форм підготовки робітничих кадрів - шкіл та курсів для працюючого населення.

Найбільш масовою формою підготовки на виробництві залишалася індивідуальне учнівство. Дослідниця проблем дитячої праці і промислового учнівства в дореволюційній Росії М.Єналієва з цього приводу писала: «підприємці, змушені законом дбати про підготовку кваліфікованої робочої сили для своїх заводів і фабрик, шукали і знаходили часто неординарні, цікаві й практичні шляхи розв'язання цього питання. Так, штатним розписом передбачалася певна кількість місць для учнів, складалися перспективні плани їхньої підготовки, вдосконалювалися механізми відбору для оволодіння певними професіями, хоч найпоширенішою залишалася практика так званого стихійного набору. Договірні зобов'язання у переважній більшості випадків мали усний характер, навіть частіше з бригадою, аніж з адміністрацією. Учнівство безпосередньо на робочому місці ще довго існувало як просте стажування».

Організацію таких курсів за рішенням Державної Ради Росії було покладено на міністерство фінансів. Суттєву допомогу у діяльності курсів здійснювали різні громадські організації, наприклад, Імператорське Російське технічне товариство, яке мало розгалужену систему своїх відділень у найбільших промислових центрах України. Важливими формами професійної підготовки та підвищення кваліфікації працюючих ро-

бітників, які розвивали постійні комісії цього товариства, стали технічні вечірні класи, школи з окремих робітничих спеціальностей та короткотермінові курси. Це дає підстави для висновку, що із 90-х рр. XIX ст. в царській Росії виникло дві лінії у розвитку нижчої професійної освіти: урядова та громадська.

Окрему ланку нижчої професійної освіти становила система жіночої освіти. Особливості її організації, цілей, завдань та здійснення обумовлювалися світовими традиціями у поглядах на роль жінок у сім'ї та суспільстві, пануючими тенденціями гендерної політики та специфікою розв'язання жіночого питання в царській Росії. Головним наслідком специфічного ставлення до цього питання стало свідоме гальмування участі жінок у економічних і соціальних процесах різних держав, а від цього – значно уповільнений стан розвитку професійної жіночої освіти і навчання на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Так, у поданому 1913 р. Міністерством Народної Освіти Росії Державній Думі проєкті положення про жіночі професійні учбові заклади зазначалося, що жіноча професійна освіта в Росії не організована й розвинута дуже погано, а наявні в даний час у невеликій кількості навчальні заклади для професійної освіти жінок зобов'язані своїм відкриттям переважно приватній ініціативі. Попри поодинокі спроби відкриття спеціальних шкіл для дівчат різних соціальних станів до кінця XIX ст. ця робота не набула в Росії масового та системного характеру. У «Нарисі розвитку промислової освіти за 1888-1898 роки», який вийшов друком у 1900 р. констатувалося, що існуючі жіночі професійні школи засновувалися та розвивалися цілком самостійно, залишаючись не об'єднаними, не маючи ні власних статутів, ні загальнонавчаних програм, ні загального навчального плану.

Відсутність державного підходу до професійної підготовки жіноцтва зумовлювала наявність широкого різноманіття типів та організаційно-педагогічних форм початкової жіночої професійної освіти при незначній у масштабах держави кількості навчально-виховних закладів. За офіційними даними,

наведеними у монографії «Нижча і середня освіта у дореволюційній Росії» М.Кузьміна, на кінець XIX ст. в Росії налічувалося 30 спеціальних класів та навчальних майстерень для жінок, 3 кулінарні школи та школи домоводства, у 165 жіночих загальноосвітніх школах працювали класи з викладанням рукоділля. У наступні роки ситуація суттєво не змінилася. За звітом Міністерства народної освіти, до 1908 р. в Україні діяло 200 жіночих професійних навчальних закладів.

Поширеними типи закладів нижчої жіночої професійної освіти були: I.«Рукодільні» класи, ремісничі та професійні відділення, професійні курси при загальноосвітніх закладах. 2.Заклади освіти, в яких професійне навчання здійснювалося паралельно з викладанням загальноосвітніх предметів у обсязі курсу двокласного початкового або міського училища, або жіночої прогімназії. 3.Спеціальні жіночі навчальні заклади, що призначалися для підготовки «знаючих та вмілих осіб із різних галузей жіночої праці». У таких закладах освіти загальноосвітня підготовка не здійснювалась. До цієї категорії належали рукодільні школи, ремісничі училища, школи кружевниць, домоводства, кухарського мистецтва тощо.

Підсумовуючи наведене, слід зазначити, що найбільш повний та досконалий класифікований перелік закладів професійної освіти і навчання в Україні на початку XX ст. зроблено визнаним дослідником історії професійно-технічної освіти І.Лікарчуком. Він наводить таку схему організаційно-педагогічних форм здобуття професійної освіти: I.Нижчі училища: Нижчі технічні училища: 1.Нижчі технічні училища «нормального» типу; 2. Нижчі технічні училища, що діяли на підставі індивідуальних статутів; 3.Інтегровані заклади освіти. Нижчі сільськогосподарські училища: 1.Нижчі сільськогосподарські училища інтегрованого типу; 2.Нижчі спеціальні сільськогосподарські училища. II.Ремісничі навчальні заклади: 1.Ремісничі училища; 2.Нижчі ремісничі школи, що діяли на підставі індивідуальних статутів; 3.Нижчі ремісничі школи

«нормального типу»; 4.Школи ремісничих учнів; 5.Ремісничі притулки для бідних дітей, дітей-сиріт, дітей-інвалідів. III.Сільськогосподарські школи: 1. Сільськогосподарські школи I та II розрядів інтегрального типу; 2. Сільськогосподарські спеціальні школи I і II розрядів; 3.Практичні інтегральні школи; 4.Практичні спеціальні школи; 5.Сільські ремісничі навчальні майстерні; 6.Лісові школи. IV.Ремісничі класи і відділення при закладах освіти різних типів. V.Заклади для позашкільної професійної підготовки працюючого населення: 1.Індивідуальне промислове учнівство; 2.Технічні і ремісничі майстерні та курси. VI.Жіночі професійні навчальні заклади: 1.Рукодільні і ремісничі класи при загальноосвітніх закладах; 2.Навчальні заклади, де поєднувалися професійна та загальноосвітня підготовка; 3.Професійні курси.

Таким чином, вивчення періоду становлення професійної підготовки робітників в Україні дозволяє зробити наступні висновки: 1. В останній чверті XIX – на початку XX ст. на Україні, як складовій частині Російської імперії, склалася і діяла своєрідна система професійної освіти і навчання кваліфікованих робітничих кадрів. 2. Поява такої системи, зростання та урізноманітнення її організаційно-педагогічних форм обумовлювалася соціально-економічними процесами, які точилися у тогочасному суспільстві. 3. Дослідження мережі закладів освіти, в яких здійснювалася підготовка робітничих кадрів у взаємозв'язку з процесами, що відбувалися в економіці держави, дозволяють зробити висновок: заклади нижчої професійної освіти не могли у повному обсязі задовольнити зростаючі потреби економіки в кваліфікованій робочій силі. 4. Сучасний суспільно-політичний стан України, забезпечуючи сприятливі умови для розвитку науково-педагогічної діяльності за відсутності будь-яких ідеологічних заборон, сприяє підвищенню якості історичного пізнання минулого та засвоєнню його уроків.

Література

1. Веселов А. Низшее профессионально-техническое образование в РСФСР. (Очерки по истории профтехобразования) / А. Веселов. - М.: Трудрезервиздат, 1955. - 328 с.
2. Веселов А. Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования / А. Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.
3. Вессель Н. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России / Н. Вессель [Сост. В. Струминский]. - М.: Учпедгиз РСФСР, 1959. - 318 с.
4. Еналиева Н. Детский труд и промышленное ученичество в дореволюционной России / Н. Еналиева // Педагогика. - 1994. - № 6. - С.90-93.
5. Звігальський Я., Иванов М. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Иванов. - Олександрія, 1927. - 410 с.
6. К вопросу об организации ремесленных отделений при начальных училищах // Техническое и коммерческое образование. - 1909. - № 3. - С.45-55.
7. Кізченко В. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. / В. Кізченко. - К.: Наукова думка, 1972. - 162 с.
8. Кузьмин Н. Низшее и среднее образование в дореволюционной России / Н. Кузьмин. - Челябинск, 1971. - 160 с.
9. Лікарчук І.Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888-1998 роки): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. / І.Л. Лікарчук. - К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1999. - 475 с.
10. Максин И. Основоположення промислового образования в их применении к жизни / И. Максин // Техническое и коммерческое образование. - 1908. - № 5. - С.36-51.
11. Максин И. Основоположення промислового образования в их применении к жизни / И. Максин // Техническое и коммерческое образование. - 1908. - № 6. - С.1-12.
12. Максин И. Очерки развития промислового образования в России за 1888-1908 гг. / И. Максин. - СПб, 1909. - 221 с.
13. Макулов Н. Народная школа в Юго-Западном крае: Историко-статистический очерк / Н. Макулов. - К., 1892. - 60 с.
14. Основные положения о промышленных училищах: Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. - СПб, 1895. - Вып. 1. - С.60-69.
15. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1896 г. - К., 1897. - 129 с.
16. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 г. - К., 1913. - С. 135-176.
17. Очерк развития промышленного образования в России за 1888-1898 годы. - СПб., 1900. - 148 с.
18. Полное собрание Законов Российской Империи. Собрание 3. - СПб, 1899. - Т.16. - С.281-289.
19. Полный свод Законов Российской империи. В 2 кн. - СПб, 1911. - Кн.2. - Т.9-16. - 4679 с.
20. Профтехосвіта України: ХХ століття: Енциклопедичне видання / за ред. Н.Г. Ничкало. - К.: Видавництво «АртЕк», 2004 - 876 с.
21. Пузанов М., Терещенко Г. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Пузанов, Г. Терещенко. - К.: Вища школа, 1980. - 232 с.
22. Рудольф М. К вопросу об организации среднего и низшего технического образования / М. Рудольф // Техническое и коммерческое образование. - 1903. - №2. - С.1-20.
23. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. - СПб, 1895. - Вып. 1. - 234 с.
24. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. - СПб, 1895. - Вып. 2. - 268 с.
25. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. - СПб, 1895. - Вып. 3-4. - 256 с.
26. Сборник узаконений и распоряжений правительства, издаваемый при Правительствующем Сенате. 1902 г. Отдел первый. - СПб, 1902. - С. 1649-1652.
27. Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при правительствующем Сенате. 1897 г. Первое полугодие. - СПб, 1897. - С. 1615-1621
28. Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при правительствующем Сенате. 1904 г. Первое полугодие. - СПб, 1904. - С.1969-1983.
29. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937.-174 с.

А. Селецкий

Историография классификаций организационно-педагогических форм по подготовке рабочих кадров в Украине в последней четверти XIX – начале XX в.

В статье проанализированы различные классификации организационно-педагогических форм, в которых осуществлялась подготовка рабочих кадров в Украине в период приобретения профессиональным образованием и обучением черт системного характера в последней четверти XIX – начале XX в. Сделаны некоторые уточнения к определению общих признаков, которые полагались в основу отдельных классификаций, характеристике и принципам систематизации заведений образования по подготовке квалифицированных рабочих.

Ключевые слова: профессиональная подготовка рабочих кадров, заведения образования по профессиональной подготовке, система профессионального образования и обучения, классификация, систематизация, историко-педагогическое исследование.

A. Seleckiy

Historiography of classification of pedagogical organization forms concerning labor training in Ukraine in the last quarter of the 19th and beginning of the 20th century

The article analyses different classifications of pedagogical organization forms that took part in labor training in Ukraine during the years of the last quarter of the 19th and beginning of the 20th century when vocational education and training was acquiring the features of systematic character. Several specifications as to identifying common features being a basis of certain classifications and as to description and systematization principles of educational institutions for skilled workers training are made.

Key words: professional training of labors, educational institutions for vocational training, system of vocational education and training, classification, systematization, historic-pedagogical research.